

MISIONARIII ITALIENI ȘI NORMELE VECHII ROMÂNE LITERARE

**Gheorghe CHIVU
Universitatea București**

Résumé : *Les contacts entre la culture roumaine et la culture italienne sont très anciens et revêtent une grande ampleur. Commencés dès le XV-ème siècle, par l'intermédiaire des marchands de Venise et amplifiés au XVI-ème et au XVIII-ème siècle et ayant atteint à un développement maximal au XIX-ème, ces contacts ont eu des résultats remarquables premièrement dans le procès de renouvellement du vocabulaire roumain.*

Mots-clés: *culture italienne, culture roumaine, renouvellement du vocabulaire*

I. Contactele dintre cultura română și cultura italiană au o vechime și o amploare deosebite¹. Începute, în secolul al XV-lea, prin intermediul negustorilor venețieni², amplificate, în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea, prin traducerea adeseori directă a numeroase scrieri cu original italian³, și ajunse la o maximă dezvoltare, în secolul al XIX-lea, când unul dintre modelele culturale importante ale românei literare moderne a fost marcant italianizant⁴, aceste contacte au avut rezultate remarcabile în primul rând în procesul de înnoire a vocabularului românesc⁵.

Cercetările de istorie a limbii noastre literare evidențiază faptul că cele mai multe dovezi ale influenței italienești sunt cuprinse în textele redactate sau traduse de români, deși, începând cu secolul al XVII-lea, în țările române au activat, perioade mai lungi sau mai scurte de timp, numeroși intelectuali originari din Italia, câțiva dintre aceștia, misionari catolici, redactând chiar texte în limba română.

În mod cu totul surprinzător, aceste texte se constituie mai mult decât oricare alte scrieri păstrate din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în surse extrem de bogate în informații privitoare la limba română vorbită și la relațiile existente între aceasta și normele vechii noastre limbi de cultură.

II. 1. Misionarii catolici, interesați de spațiul românesc, în care descoperiseră, încă din secolul al XIV-lea, o populație de origine romană ce vorbea o limbă asemănătoare cu propriul idiom (limbă considerată fie latină coruptă, fie, mai rar, italiană coruptă)⁶, traduc sau alcătuiesc, în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, mai multe scrieri în limba română⁷.

Bartolomeo Basetti a notat astfel, în 1643, *Întrebările la botez*, o serie de *Formule rituale* și câteva *Rugăciuni*, pe care le-a trimis la Roma, alături, se pare, de un *Catehism* românesc, dar urma textelor s-a pierdut în arhivele Congregației de Propaganda Fide. Vito Piluzio, ajuns prefect al misiunii catolice din Moldova, inspirându-se din *Catehismul* bănețeanului Gheorghe Buitul⁸, a redactat și apoi a tipărit la Roma, în 1677, *Dottrina Christiana*. Antonio Zauli a trimis, în 1716, Congregației un *Catehism* și câteva *Predici*, astăzi pierdute. Trei ani mai târziu, Silvestro Amelio, personalitate importantă a Misiunii din Iași, a reluat într-o copie fidelă *Catehismul* lui Vito Piluzio și a alcătuit un *Glosar italiano-român*. Tot el a scris, în 1725, o culegere de predici, intitulată *Conciones latino-muldave*. În 1742, Francesco Maria Madrelli își informează superiorii că are redactate o *Gramatică româno-latină* și un *Dicționar* bilingv, dar urma celor două texte s-a pierdut, foarte probabil în Transilvania. Anton Maria Mauro a scris, în jurul anului 1760, mai multe fragmente în limba română privitoare la activitatea cotidiană a unui preot catolic misionar, fragmente grupate sub

numele *Diverse materie in lingua moldava*. Iar zece ani mai târziu, un anonim identificat fie cu Anton Maria Mauro⁹, fie cu Francantonio Minotto¹⁰, a alcătuit un ghid de conversație italo-român, cunoscut astăzi sub numele *Manuscrisul de la Göttingen*.

Datorate fiind unor misionari italieni, care nu vorbeau în mod curent românește sau care deprinseseră această limbă prin contactul direct cu localnicii (prozelitismul religios presupunea, de altfel, cunoașterea și utilizarea formelor specifice vorbirii acestora), textele mai sus menționate au o poziție aparte în cadrul scrisului vechi românesc. Ele aduc în primul rând dovezi privitoare la contactul dintre două sisteme lingvistice, italian și românesc. Atestă apoi dorința autorilor de a distinge între norma literară (numită în epocă „limba cărților”¹¹), obligatoriu de utilizat în cadrul slujbei religioase sau în situații de comunicare oficială, și norma locală, specifică vorbirii curente și, evident, recomandată misionarilor pentru facilitarea contactului cu membrii de rând ai comunităților rurale românești. Utilizând forme ce caracterizau vorbirea țăranilor moldoveni, forme evitate constant în textele literare datorate autorilor sau traducătorilor români¹², scrierile alcătuite de preoții italieni devin astfel adevărate repertorii de pronunții dialectale¹³, documente extrem de valoroase pentru istoria limbii române și pentru dialectologia diacronică.

2. Marile asemănări existente între limbile română și italiană au drept consecință utilizarea de către misionari, în cadrul pasajelor românești din textele pe care le-au alcătuit pentru folos propriu sau pentru uzul comunităților religioase în care activau, a unor cuvinte, pe care ambele idiomuri le-au moștenit din latină, într-o variantă fonetică sau cu o încadrare morfologică italianizantă, greșeala fiind desigur tolerată sau trecând neobservată, întrucât nu împiedica în nici un fel comunicarea¹⁴.

Astfel, Silvestro Amelio notează, în *Glosarul italiano-român*, rostirea *giocare* (349), iar în *Catehism* creează locuțiunea prepozițională *per miadz de* “prin mijlocirea, prin intermediul” (20^v), după it. *per mezzo di*, și locuțiunile conjuncționale *ma că să* (17^f), respectiv *să cum* (32^v), după it. *ma che si*, respectiv, *siccome*. Anton Maria Mauro a considerat a fi românești, în *Diverse materie*, forme de tipul *îngenochiat* (77), *patro* (88), *noci* “nuci” (95), *per* “pre” (71), *procede* “purcede” (100), a ortografiat ca în italiană *ha* “a” (35; forma de 3 sg. a auxiliarului *avea*) și *Heva* “Eva” (85) și a creat adverbul *îngiaba* (93), după it. *indarno*, și locuțiunea conjuncțională *pentru cât* “de ce” (87), după it. *perche*. Iar autorul *Manuscrisului de la Göttingen* a scris, la rândul său, *buona* “bună” (11^v), *comescia* (11^v), *formos* (19^f) și a schimbat, după model italian, genul substantivelor *orechiul* (10^f) și *punie* “pâine” (*pugne prospet* 11^f).

Sub influența limbii literare italiene sau, uneori, a limbii latine utilizate în cadrul serviciului religios, misionarii italieni introduc în texte o serie de neologisme, care, după cum se poate constata din parcurgerea studiilor privind influența lexicală italienească și din cercetarea dicționarelor noastre istorice, erau numai în mod excepțional prezente și în scrierile autorilor români. În *Catehismul* lui Silvestro Amelio sunt astfel folosite *cardinale* “fundamental” (32^f), *padron* “stăpân” (9^f), *purgatoriu(m)* (26^v, 48^f) și *sacrament* (32^f). *Diverse materie* atestă neologismele *canalie* (84), *cerimonile* “ceremoniile” (89), *rituale* “carte bisericească, ritual” (96) și *stola* “etolă” (96). Iar în *Manuscrisul de la Göttingen* sunt consemnate pentru prima (și, uneori, chiar singura) dată *avantier* “alaltăieri” (14^v), *biliard* (13^v), *cicolată* “ciocolată” (16^v) și *pedresen* “pătrunjel” (17^f).

3. Spre deosebire de fenomenele datorate păstrării de regulă accidentale a unor forme sau structuri ale limbii italiene, fenomene ce nu au avut curs (cu excepția unor unități lexicale) în cadrul limbii române, numeroasele fonetisme dialectale moldovenești

notate în scrierile acum în discuție sunt rezultatul influenței exercitate de vorbirea locuitorilor în mijlocul cărora își desfășurau activitatea misionarii catolici.

Textele alcătuite în secolul al XVIII-lea de către preoții italieni notează în mod constant palatalizarea bilabialei *p* la *k'*. În *Glosarul* lui Silvestro Amelio apar astfel: *chilota* “pilota” (458), *chieptul* (476), *chiper* (454) și *chiperniș* “piperniță” (458), iar în *Catehismul* aceluiași misionar: *chiscopul* “episcopul” (65^v, 66^f). În *Diverse materie* sunt consemnate: *chieptul* (91), *chierduș* “pierduși” (81), *au chipuit* “au pipăit” (80), *cupchil(ul)* (71, 72, 73, 74), *închiedecare* (75, 90). Iar în *Manuscrisul de la Göttingen*: *chiele* (10^v), *chieptin* (18^f), *chiersic(i)* (11^v), *cupchilul* (10^f), *schețier* “spițer” (13^f).

Consemnări numeroase are și palatalizarea bilabialei *b*, în *Glosarul italiano-român* din 1719 fiind notate fonetismele: *tringhiți* “trâmbițe” (1207) și *tringhițieri* “trâmbițeri” (1225), în *Diverse materie*: *dietul* “bietul” (95, 99) și *diata* “biata” (95), iar în *Manuscrisul de la Göttingen*: *ghine* “bine” (9^f) și *dieții* “bietii” (18^v).

Transformarea lui *v* în *j* și în *ž* are atestări în *Catehismul* lui Vito Piluzio: *ine* “vine” (2), *inu* “vin” (23), în două dintre scrierile lui Silvestro Amelio, *Glosarul italiano-român*: *isatu* “visat” (159), *ițel* “vițel” (399) și *Conciones latino-muldave*: *ierme* “vierme” (27^f), dar și în *Diverse materie*: *isat* “visat” (103), *jin* “vin” (96).

În ceea ce privește palatalizarea lui *f*, textele misionarilor catolici atestă, în afară de forme cu *f* trecut la *h'*, înregistrate și în scrierile chirilice românești, forme în care fricativa *s*-a transformat în *ș*. Acestea sunt notate în *Glosarul* lui Silvestro Amelio: *șinic* “finic” (1123), în *Diverse materie*: *șier* “fier” (96, 97) și în *Manuscrisul de la Göttingen*: *a și* “a fi” (2^v), *șert* “fiert” (18^f), *șerbenteală* “fierbințeală” (11^v), *șier* “fier” (10^v).

În ultimul manuscris menționat este consemnată, de asemenea, transformarea africateri *č* în *ș*: *papușele* “papucii” (11^v), *șerga* “cerga” (11^v).

4. Aflate totdeauna în alternanță cu formele în care labiala, fricativa sau africateri sunt păstrate nemodificate, fonetismele dialectale ilustrate prin exemplele selectate anterior dovedesc, prin marea frecvență a atestărilor înregistrate în scrierile misionarilor italieni răspândirea palatalizării în graiurile moldovenești încă dintr-o etapă anterioară secolului al XVIII-lea¹⁵.

Unele observații făcute de autorul *Manuscrisului de la Göttingen*, observații menite să evidențieze modul de utilizare a formelor alternante în diverse variante ale limbii române, confirmă caracterul dialectal al palatalizării și prezența constantă a fenomenului în vorbirea oamenilor lipsiți de instrucție. Textul, îndrumar pentru învățarea limbii române de către misionarii italieni, notează în repetate rânduri comentarii de tipul: “*chiele overo piele*” (10^v), “*a fi overo a și*” (2^v), “*a fi opure a și*” (2^v). Într-un context, preferința ce trebuie acordată formei nepalatalizate este formulată explicit: “*de eu aș și avut overo meglio de ieu aș fi avut*” (2^v), iar în altul este făcută distincția de registru lingvistic între cele două tipuri de fonetisme: “*nota che in luogo del și si dice più elegante fi, ma li rustici si servono per lo più del și*” (7^f).

III. Misionarii italieni, oameni de cultură atenți, prin specificul și cerințele activității lor, atât la forma elegantă și îngrijită a vechii noastre limbi de cultură, cât și la variantele vorbite ale acesteia, au notat, în scrierile pe care le-au alcătuit în limba română, mai multe cuvinte, forme și structuri sub influența limbii lor materne, dar și foarte numeroase fonetisme dialectale, indicând, în anumite contexte, și registrul lingvistic căruia îi erau specifice acestea din urmă.

Textele redactate de Vito Piluzio, Silvestro Amelio, Francantonio Minoto sau Anton Maria Mauro se constituie, în aceste condiții, în documente de o importanță aparte

pentru cunoașterea normelor și a evoluției limbii române în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. Ele sunt totodată o sursă încă insuficient exploatată de informații privitoare la relațiile pe care misionarii catolici le-au avut cu localnicii, la statutul social, cultural și chiar la etnia și proveniența geografică a acestora¹⁶

Note

- ¹ Vezi, pentru ultima sinteză a informațiilor privitoare la acest subiect, Teresa Ferro, *I missionari catolici in Moldavia*, [Cluj-Napoca], 2005, p. 25-37 (capitolul *Il contributo dei cattolici alla cultura dei paesi romeni*).
- ² Vezi, între altele, Lucia Djamo-Diaconiță, *Elemente lexicale de origine italiană în limba documentelor slavo-române (sec. XIV-XVI)*, în SCL, XXI, 1970, nr. 5, p. 577-582.
- ³ Vezi Gh. Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, București, 1992, p. 7-70; Maria Stănciulescu Cuza, *Italianism și italianisme în perioada de formare a limbii române literare*, București, 1992, p. 10-39.
- ⁴ Vezi, pentru italianism, sinteza realizată de Paula Diaconescu, *Elemente de istorie a limbii române literare moderne*, Partea I. *Probleme de normare a limbii române literare moderne (1830-1880)*, București, 1974, p. 37-44, și aceea semnată de Ștefan Munteanu, Vasile D. Țâra, *Istoria limbii române literare. Privire generală*, Ediție revăzută și adăugită, București, [1983], p. 206-210.
- ⁵ Fenomenul a fost studiat în mod special de profesorul omagiat prin acest volum, Marin Z. Mocanu. Dintre contribuțiile în domeniu ale domniei sale, a se vedea în primul rând studiul intitulat *Periodizarea împrumuturilor italiene pătrunse în limba română*, publicat în SCL, XXIX, 1978, nr. 6, p. 641-652, XXX, 1979, nr. 1, p. 23-30. A se consulta, privitor la același subiect, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, p. 14-17; Gh. Chivu, *Influența italiană în limba română veche*, în SCL, XLV, 1994, nr. 1-2, p. 19-29; *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, București, 1997, p. 192-201, 397-414.
- ⁶ Pentru detalii, vezi Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Ediția a doua, București, 1993, Teresa Ferro, *I missionari catolici in Moldavia*, p. 25-81, Ioan-Aurel Pop, *Identitățile romeni în secolul XVI în perspectiva autorilor italieni*, în *Romania e România. Lingua e cultura romana di fronte all'Occidente*, [Udine], [2003], p. 209-218.
- ⁷ Sinteze utile asupra acestor texte au redactat Giuseppe Piccillo (*La langue roumaine dans les écrits des missionaires italiens (XVII-XVIII siècles)*), în "Revue des études sud-est européennes", XVI, 1988, nr. 3, p. 205-214) și Teresa Ferro (*Activitatea misionarilor catolici italieni în Moldova (sec. XVII-XVIII)*), București, 2004, p. 12-15).
- ⁸ Giuseppe Piccillo, *Le fonti della "Dottrina Christiana tradotta in lingua valacha da Vito Pilutio" (1677)*, în "Revue de linguistique romane", LVI, 1992, p. 495-507.
- ⁹ Idem, *Il ms. Asch 223 di Göttingen (sec. XVIII)*, în "Travaux de linguistique et de littérature", XXV, 1987, 1, p. 7-147; cf. recenziile pe care am publicat-o la această ediție, în SCL, XL, 1989, nr. 2, p. 161-165.
- ¹⁰ Ștefan Pașca, *Manuscrisul italo-român din Göttingen*, în "Studii italiene", II, 1935, p. 119-136.
- ¹¹ Formularea apare în paginile unei gramatici alcătuite în jurul anului 1770 pentru uzul misionarilor Bisericii apusene, care activau în Transilvania. Vezi *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*, București, 2001, p. 51, 66.
- ¹² Forme de tipul celor care individualizează limba scrierilor datorate misionarilor italieni nu au fost semnalate în cel mai amplu studiu consacrat evoluției normelor limbii noastre literare de către Ion Gheție (*Baza dialectală a românei literare*, București, 1975) și au atestări mult mai puțin numeroase și târzii în surse interne utilizate de același savant pentru cercetarea evoluției diacronice a subdialectelor dacoromânești (*Introducere în dialectologia istorică românească*, București, 1994).

- ¹³ Vezi în același sens aprecierile formulate de Giuseppe Piccillo, în studiul care însoțește ediția *Manuscrisului de la Göttingen* (în “Travaux de linguistique et de littérature”, XXV, 1987, 1, p. 87).
- ¹⁴ Fonetismele, formele și cuvintele reproduse mai jos în transcriere interpretativă au fost extrase din următoarele studii și ediții: G. Piccillo, *Note sulla “lingua valacha” del Katekismo kristinesku de Vito Piluzio*, în SCL, XXX, 1979, p. 31-46; idem, *Il „Glosario italiano-muldavo” di Silvestro Amelio (1719). Studio filologico e testo*, Catania, 1982; idem, *La langue roumaine dans les écrits des missionnaires italiens (XVII-XVIII siècles)*, p. 205-214; idem, *Il „Katekismo kristinesku” di Silvestro Amelio (1719)*, I-II, în “Balkan Arkiv”, 17-18, 1992-1993, p. 433-538, 19-20, 1994-1995, p. 9-132; Carlo Tagliavini, *Alcuni manoscritti rumeni sconosciuti di missionari cattolici italiani in Moldavia (sec. XVIII)*, în “Studi rumeni”, Roma, IV, 1929-1930, p. 91-126.
- ¹⁵ Un text scris tot cu litere latine la sfârșitul secolului al XVI-lea, *Tatăl nostru* datorat lui Luca Stroici, atestă, în opinia noastră, prezența încă din acea perioadă a palatalizării lui *f'* la *ș* în graiurile nord-moldovenești (vezi articolul *Luca Stroici și posibila consemnare a unui fonetism dialectal: [h'] [ș]*, în LR, LIII, 2004, nr. 1-2, p. 3-19).
- ¹⁶ Asupra relației existente, spre exemplu, între ortografia utilizată de misionarii italieni și destinatarii textelor alcătuite de aceștia în limba română, vezi, între altele, articolul nostru *Influențe maghiare asupra ortografiei scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, publicat în *Conferința Națională de bilingvism*, coordonator prof. Olga Murvai, București, [1999], p. 9-18; cf. Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia*, p. 149-150.